

Türkmenistan hem Çehiýa: Taryhy kökler

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Türkmenistan hem Çehiýa: Taryhy kökler

TÜRKMENISTAN HEM ÇEHIÝA:

TARYHY KÖKLER

Täze eýýamyň başlaryndan başlap gündogar slawýanlaryň ýerleriniň üsti bilen Ýewropanyň arazasyna türki dilli halklar aralaşypdyrlar. IV asyryň 30-njy ýyllarynda türkmenleriň gunnar diýen at bilen belli bolan ata-babalary Gündogar Ýewropa çozup giripdirler. Olaryň berk düzgün-nyzamly, söweş tärlerine ökde goşunlary ýewropalylaryň goşunlaryndan has rüstem gelipdir.

Olar get-frak hem german taýpalaryny çym-pytrak edip, özlerine birikdiripdirler. Ýeňlenler bolsa öz gezeginde Merkezi hem Günbatar döwletleriniň üstlerinde dökülipdirler. Şeýlelikde, bütin antik-dünýä herekete gelipdir. Ol döwür "'Halklarynyň beýik göçe-göçlügi"' diýlip atlandyrylýar. Ýewropanyň etnik kartasy täzeden düzülip, gul eýeçilik gurluşynyň soňuna çykylýar hem feodalizmiň ilkinji şineleri döräp ugraýar. Gunnar V asyrda Wolgadan Reýne çenli aralyga ýaýylan ägirt uly döwleti döredipdirler.

VI asyrda Aşinanyň urugyndan bolan hanlyklar (kaganlar) Orta Aziýanyň arazasyndan türki dilli halk bolan awarlary gysyp çykaryp, ummasyz uly gadymy türki imperiýany emele getirýärler. Olar Don derýasyndan geçip, slawýanlaryň, şeýlede olar bilen garyndaş bolan gunn taýpalarynyň üstüne dökülýärler. Antlar, günbatar slawýanlar hem nutrigurlar (gunn taýpasy) awarlaryň baştutanlygynda bir soýuza birleşýärler...

Soňra awarlar Ýewropa halklaryna garyşyp gidipdirler. Ýöne IX asyrda Beýik Narlyň soýuzdaşlary bolan çokundyrylýan awarlar barada ýatlanylýp geçilýär.

VII asyryň ortalarynda täze türki dilli etnos-bolgarlar Ýewropa gelýärler. Soňra olar Balkanda slawýanlara garylyp-gatylyp gidipdirler. Olaryň düzüminde oguzlar-türkmenlerem agzalýar.

VII asyrda Ýewraziýa sähralarynda täze syýasy birleşme □ Günbatar türk imperiýasynyň ýerinde Hazar kaganlygy döreyär. Hut şol wagt oguzlaryň-türkmenleriň bir bölegi Ýewropa gidipdirler. Hazarlar türkmenler bilen örän ýyggy gatnaşykda bolupdyrlar, soň bolsa olaryň bir bölegi türkmen halkynyň düzümine goşulypdyr.

2006-njy ýylda çeh archeology Zdenek Klanisanyň gyzykly bir işi çap edildi. Ol 1983-nji ýylda ýaýyň süňkünden edilen tutaýynyň bölegini tapypdyr. Onuň ýüzündäki syrly hatyň harplary şol döwürde giňden ýaýran latyn, skandinaw hatlaryna-da meňzemeýän eken. Alymlaryň derňewleri onuň orta asyrlarda Merkezi Ýewropadan tä Hytaýyň serhetlerine çenli giňden ýaýran gadymy türki hatydygyny anyklady.

Gürrüňi başdan başlalyň. 833-nji ýylda Morawiýanyň knýazy Moýmir I Nitranyň knýazy Pribinadan üstün çykyp, onuň ýurduny özüniňkä birleşdirýär. Şeýlelikde, IX asyryň 30-njy ýyllarynda Dunaýyň demirgazygynda Çehiýanyň arazasynda ilkinji döwlet peýda bolup, ony beýik Morawiýa diýlip atlandyrylan Moýmirowiçleriň dinastiýasy dolandyrypdyr. Az wagtyň içinde bu döwletiň täsiri Merkezi Ýewropanyň uly bölegine, bütin Çehiýa, Slowakiýa, häzirki Polşadyr Wengriýanyň hem bir bölegine ýaýrapdyr.

X asyryň başynda dargan Beýik Morawiýa Ýewropanyň irki orta asyrdaky roman-german-slawýan dünýäsiniň taryhynda düýpli yz galdyrypdyr...

Arheologik maglumatlaryň görkezmeğine görä, morawiýalylar Çehiýanyň arazasynda VII asyryň ahyrynda, VIII asyryň başynda peýda bolupdyrlar. Belli çeh taryhçysy Lýubomir Gawligiň belleýşiçe, olar tejribe urşujylyklary, harby sungatlarynyň kämilligi bilen slawýanlardan tapawutlanypdyrlar. Olaryň ýaşaýan jaýlary, atlarydyr öý haýwanlarynyň tohumy, geýimleridir şaý-sepleri Merkezi Aziýanyň halklarynyňky bilen çalymdaş bolupdyr.

Morawlar baradaky ýazgylar ýazuw çeşmelerinde 822-nji ýyldan başlap gabat gelip ugraýar. Olar şol ýerlerde peýda bolanlaryndan 10 ýyl soň hristian dinini kabul edipdirler. Dosent Z.Klanisa olaryň Türkmenistandan, has takygy, Merw sebitinden gelendikleri baradaky pikiri öňe sürýär. Olar öz asyl watanlaryndaky Murgap derýasynyň adyny-da saklap galypdyrlar. Moraw sözi bolsa merwliler diýen manyny aňladýar. Çeh alymlary Morawiýadaky Murgap derýasynyň adynyň ''Marus'' (germança ''ýata, akmaýan suw, batgalyk, ahawa'' □ ''suw'' diýen sözlerden gelip çykandygyny belleýärler. Soň bu sözüň ikinji bölegi gysgalyp, ''awa'' □ (suw) diýen manyny aňladypdyr.

Eger alymyň pikirige, morawanlar Merwden gelip, derýalarynyň adynam özleri bilen alyp gelen bolsalar, onda derýanyň adynyň manysyny anyklaşdyrmak üçin türkmen çeşmelerine salgylanylsa, has ýerlikli bolmazmyka?

Häzirki alymlaryň käbiri ''Marw'' (Marg, Merw, Mary) sözünü ''ot basyp ýatan batgalyk ýer'', ''ab'' sözünü bolsa türkmençe hem parsça ''suw, derýa'' diýen manyny aňladýandygyny tekrarlaýarlar. ''Gapydan tapsaň, töre geçme'' diýlişi ýaly, biziň pikirimizçe, soňky delil hakykata has ýakyn.

Alym soňra pikirini dowam etdirip, şeýle ýazýar: ''Morawanlaryň adatdan daşary artykmaçlyklary barada oýlananymyzda, biz nazarymyzy VII asyrdan üýtgeşik ýaşlar bilen ýaraglanan esgerleriň gaýdan ýerlerine, ýagny Eýranyň demirgazyk serhetlerine, Türkmenistana, Merw şäherine gönükdirmeli bolýarys''.

Ine" tüýs bolaýdy! Ýöne meni alymlaryň parslar hem olaryň däp-dessurlary barada gürrüň edende, hemişe olary morawanlaryňky bilen deňeşdirmesi geň galdyrýar. Merw ir eýýamlardan bäri gadymy türki dilli etnoslaryň (saklaryň, oguzlaryň) ýaşan ýeri bolup, üstesine-de, ol Türkmenistanda ýerleşýär. Galyberse-de, pars taýpalarynyň öz watanlaryndan beýle daşa gidendikleri barada taryhda entek maglumat ýok. Ummasyz köp çeşmeleriň tassyklamagyna görä, bu hili sergezdançylyk diňe türki taýpalara mahsus.

Ýene bir mysal getireliň. Z.Klanisa morawanlaryň dini

düşünjelerinde guşlara uly ornuň degişlidigini belleýär. Mysal üçin, olaryň hökümdarlary guş ýeleklerinden edilen täç geýipdirler. Moýmirowiçleriň dinastiýasyny esaslandyran hem olaryň ilkinjo hökümdary Moýmir I adynyň hem türki dilde ''mamur'' (ýaş guş) diýen manyny aňladýandygy-da bu pikiri tassyklaýar.

O diýen düýpli bolmasa-da, biz üçin gyzykly bolan ýene-de bir maglumat bar. Uger şäheriniň golaýyndan ýüzüne eli laçynly atlynyň şekili çekilen kümüş medalýon tapylypdyr. Häzirki döwürde aw guşlary bilen aw awlamak däbiniň iki gadymy aziýaly çarwalarda ýüze çykyp, soňra irki orta asyrlarda Ýewropa aralaşanlygy jedelsiz subut edildi. Bir ýagdaýy ýörite bellemek gerek. Mongollar, ruslar, gazaklar, gyrgyzlar ýaly, kemala gelmeklerine (etnogenezine) gypjak taýpalary gatnaşan halklaryň hemmesi aw guşlaryny sag ellerinde, diňe türkmenler hem Günbatar Merkezi Ýewropanyň halklary laçynlary çep ellerinde saklaýarlar. Bu hemişe olaryň etnografik aýratynlygy bolupdyr. Şol medalýondaky laçynam atlynyň çep elinde otyr. Bu bolsa alymyň morawanlaryň Türkmenistandan barandyklary baradaky çaklamasynyň peýdasyna ýene-de bir subutnamadyr.

IX asyryň 60-njy ýyllarynda hut Beýik Morawiýada Wizantiýanyň imperatorynyň iberen missionerleri Kirill (Konstantin) hem Mefodiý tarapyndan ilkinji slawýan elipbiýiniň döredilmegi biz üçin gyzyklydyr. Imperatoryň Morawiýa iberen adamlary kimler? Olar Wizantiýanyň ýerli ilatyndan däl-de, türki-bolgar halkynyň wekilleri eken. Hristianlygy kabul eden bu halk Balkanyň slawýanlary bilen mäkäm garylyp-gatylypdyr. Bolgarlar Ýewropa özleriniň gadymy türki hatlary bilen barypdyrlar. Şol wagt slawýanlaryň surat şekilli ýöntem hatlary bolupdyr.

Missionerler □ bolgarlar garyndaş halklary bolan türkileriňkä-morawanlaryňka barypdyrlar. Hut Beýik Morawiýada türkileriň hem slawýanlaryň bir baýadagyň astyna birleşip, Ýewropada germanlaryň hökmürowanlygyna garşy durup biljek birleşmesiniň döremegine amatly şert döräpdir. Şeýle bolansoň, şol missioner iki doganyň kirill hatyny döretdi diýilmegi düşnüksiz. Bu pikiri, aýratynam, rus alymlary köp ýanjaýarlar..

Dagystanly taryhçy Myrat Ajy Kirill bilen Mefodiniň öz

elipbiýlerini türki hatyň esasynda döredendikleri baradaky pikiri öňe sürýär.

Gadymy ruslaryň berýoza agajynyň gadyna ýazan hatlary-da türki halklaryň haty bolupdyr. Soňra bu döwletiň düzümine slawýanlardyr türkilerden başga köp sanly beýleki halklaryňam goşulmagy bilen, Beýik Morawiýada döredilen elipbiý höwes bilen ulanylyp başlanypdyr. Has soňrak türki etnoslar slawýanlaryň arasyna ymykly siňip gidensoňlar slawýanlar öňkä görä ýönekeýräk grek, latyn hem kirill elipbiýlerini ulanmaga geçipdirler.

XII asyryň başynda Merkezi Aziýadan oguz-türkmen taýpalary ýene-de Ýewropa aralaşypdyrlar. Rus senenamalary oguz taýpalarynyň ikisiniň berendeýlerini (türkmençe □ baýandyr) hem peçeneglerini (türkmençe □ beçene) atlaryny görkezýär. Wenger çeşmeleriniň berýän maglumatlaryna görä, ol oguz atlylary Karpat daglarynyň üstünden geçip Çehiýanyň, Slowakiýanyň hem Wengeriýanyň arazasynda mesgen tutupdyrlar.

Baýandyr hem beçene oguz taýpalarynyň bu Ýewropa ýurtlarynyň durmuşyna eden täsirine olaryň hatyrasyna atlandyrylan köp sanly toponimler (ýer-ýurt atlary) hem aýdyň güwä geçýär. D.A.Rasowskiniň işinde oguz-türkmen taýpalarynyň atlary bilen baglanyşykly uly-kiçi obalaryň, köşkleriniň, galalardyr beýleki birgiden ýerleriniň sanynyň iki ýüzündenem köpdügi bellenişip geçilýär.

Entek 1165-nji ýylda Slowakiýada ýaşan oguzlar türki atlary göteripdirler, ýöne 1247-nji ýyldan başlap olar slawýan hem hristian atlaryny kabul edip başlapdyrlar. Merkezi Aziýanyň gadymy etnoslarynyň Ýewropanyň halklarynyň ykbalynda hem tutuşlugyna dünýä siwilizasiýasynda bitiren hyzmatlary ägirt uludyr.

Ýewropaly alymlar uzak wagtyň dowamynda bu maglumatlary görmezlige saldylar. Ýöne olardan sowlup geçmek mümkin däl. Ýewropa halklarynyň medeniýetine hem etnogenezine türki taýpalaryň ýetiren oňyn täsirine göz ýumup, dogruçyl taryh ýazyp bolmaz...

Çeh hem türkmen alymlarynyň bilelikdäki derňewleriniň häzirki Ýewropa halklarynyň uzak döwrüň dowamynda ünsden düşürilen

hakyky, dogruçyl taryhyny ýazmaga itergi berjegine ynamymyz bar.

Öwez GÜNDOGDYÝEW.

"Türkmen dünýäsi" gazetini, 2008-nji ýyl, ýanwar.

Taryhy makalalar